

Z pałacu do klasztoru. Panowanie Zofii Aleksiejewnej – niekoronowanej carowej Rosji

Monika Graczyk

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE
ORCID: 0000-0002-7361-8894

ABSTRACT

From the palace to the monastery. The reign of Sophia Alekseevna – uncrowned Russian tsarist

The predecessors of Sophia Alekseyevna were as firmly embedded in the history of Russia as she was. An example would be Zoe Palaiologina, Elena Glinskaya, Marina Mniszech or Agafya Grushetskaya. Without a brief discussion of these women, it is impossible to understand the attempt to break out of the existing conventions of the protagonist of the paper. Thanks to her intelligence and character, Sophia became the guardian of two tsars. The boys did not have much to say during her regency. Her position was weakened by unsuccessful expeditions to Vasily Golitsyn. Struck down by Peter the Great and imprisoned in the Novodevichy Convent, she tried to seize power without success.

KEY WORDS: Sophia Alekseyevna, Vasily Golitsyn, Zoe Palaiologina, Elena Glinskaya, Marina Mniszech, Time of Troubles, Agafya Grushetskaya, Peter the Great

SŁOWA KLUCZOWE: Zofia Aleksiejewna, Wasyl Golicyn, Zoe Paleolog, Helena Glińska, Maryna Mniszchówna, smuta, Agafia Gruszecka, Piotr I Wielki

W latach 1682–1696¹ państwem moskiewskim oficjalnie rządziło dwóch carów z dynastii Romanowów – Piotr I i Iwan V. Jednakże początkowy okres ich władzy, przypadający na lata 1682–1689, upłynął pod znakiem regencji, a właściwie samodzielnej władzy ich starszej siostry – Zofii Aleksiejewnej. Należy jednak zauważyć, że nie była ona pierwszą ani ostatnią kobietą w dziejach Rosji, która dążyła do objęcia samodzielnej władzy. Zarówno jej poprzedniczki, jak i następczynie mocno wpisały się w historię tego kraju. Zanim jednak zostanie opisany czas regencji Zofii Aleksiejewnej, konieczne jest krótkie przedstawienie życia i działalności żyjących przed nią wielkich księżnych moskiewskich i carowych rosyjskich.

W 1472 r. wielki książę moskiewski Iwan III pojął za żonę bratanicę ostatniego cesarza bizantyńskiego Konstantyna XI, Zoe Paleolog². O ten ślub zabiegał nie tylko sam Iwan III, chcący podnieść status swej władzy, ale również ojciec Zoe – Tomasz Paleolog, oraz papieżstwo dążące do zawarcia unii i podporządkowania sobie Rusi³. Polityczne plany Stolicy Apostolskiej się nie ziściły, jednak wraz z Zoe trafiła do Moskwy idea spadku politycznego i kulturowego po Bizancjum oraz symbole jego władców, między innymi dwugłowy orzeł oraz Barmy – będące od tej pory insygniami rosyjskich carów. Z jej przybyciem do Rosji trafili zachodnioeuropejscy artyści (architekci, malarze ikon) oraz nieznanne tam zwyczaje⁴.

1 W przypadku zastosowania podwójnej datacji w nawiasie podano datę według obecnie obowiązującego kalendarza gregoriańskiego, zaś bez nawiasów – według juliańskiego; w przypadku datacji pojedynczej (bez nawiasów) – tylko według kalendarza gregoriańskiego.

2 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983, s. 171. Pierwszą żoną Iwana III była Maria, córka wielkiego księcia twerskiego. Szerzej zob. K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

3 *Ibidem*, s. 171; H. Kowalska-Stus, *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007, s. 48.

4 L. Bazylow, *op.cit.*, s. 171.

5 *Ibidem*, s. 172.

6 *Ibidem*, s. 181.

7 W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1986, s. 14.

8 *Ibidem*.

Samą Zoe, mimo hucznego przyjęcia przez urzędników, lud nie darzył ciepłymi uczuciami. Spoglądano na nią jak na „łacinniczkę”, co było konsekwencją jej przybycia z Rzymu (ona i jej rodzina schronili się tam po ucieczce z Konstantynopola). Zoe przypisuje się duży wpływ na męża w kwestii zrzucenia jarzma tatarskiego – co było wydarzeniem niezwykle ważnym dla Moskwy.

Kolejną kobietą, która odegrała ważną rolę w historii Rosji, była Helena Glińska, matka Iwana IV Groźnego, rządząca jako regentka po śmierci męża Wasyla III. Była córką Wasyla Glińskiego i bratanicą Michała⁵ – wybitnego możnowładcy litewskiego. Małżeństwo to miało być zawarte z miłości – Wasyl III nie tylko zrezygnował ze zwyczajowego „konkursu”, podczas którego władca wybierał sobie małżonkę spośród kandydatek z rodzin bojarskich i szlacheckich, ale również zgolił brodę. Iwan IV miał trzy lata, gdy zmarł jego ojciec i księżna Helena została regentką – miała ona rządzić w imieniu syna wraz z Radą Regencyjną⁶. Jej władza wydawała się pozbawiona mocnych podstaw, o czym świadczyło „odegranie” demonstracyjnej rozpaczki na pogrzebie męża. Jednakże Wasyl III zabezpieczył odpowiednio jej przyszłość i powierzył pieczę nad nią Michałowi Glińskiemu, a tym samym całemu rodowi⁷. Odsunięcie jej od rządów oznaczałoby uderzenie w potężną rodzinę. Glińska mocno trzymała władzę w swych rękach i umiejętnie lawirowała między wrogimi sobie ugrupowaniami dworskimi. Na sprawowane przez nią rządy ogromny wpływ miał również jej kochanek – Iwan Owczina-Tielepniew-Oboleński. Taki obrót sytuacji sprawił, iż musiała wybierać między Michałem Glińskim, swym krewniakiem, który dzięki doświadczeniu i wpływom mógłby się szybko przekształcić w regenta, a swoim faworytem, ze strony którego nie groziło jej niebezpieczeństwo utraty władzy, mimo że ambicje miał równie wielkie co Gliński. Wybrała kochankę. Uderzyła w swój własny ród. Glińskiego oskarżono o otrucie Wasyla III i próbę przygotowania zamachu stanu⁸. Zarówno Helena, jak

i Oboleński dążyli do centralizacji władzy w państwie, przy czym wpływ Rady Regencyjnej na ich poczynania był znikomy. Wprowadzili jednolity system monetarny i nie dopuścili do rozszerzenia się cerkiewnego stanu posiadania⁹. Każdy, kto sprzeciwił się regentce, musiał się liczyć z represjami z jej strony, łącznie z zamknięciem w więzieniu i śmiercią. Rozprawiła się też surowo ze swoim szwagrem Andrzejem Starickim, który podjął próbę pozbawienia jej władzy. Księżę wraz z rodziną trafił do więzienia i tam zmarł po kilku miesiącach, a 30 oddanych mu wiernie nowogrodzian powieszono w równej odległości wzdłuż drogi moskiewsko-nowogrodzkiej¹⁰. Bojarów podejrzanych o udział w spisku torturowano i wsadzano do więzienia. Masowe represje regentki mające na celu zminimalizowanie ryzyka buntu przerwała jej niespodziewana śmierć. Nie można wykluczyć, że Helena Glińska została otruta¹¹.

Kolejna kobieta wpisująca się w historię Rosji w ogromnym stopniu, w czasie wielkiego kryzysu, jakim był okres tzw. smuty, to Polka Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszka i żona Dymitra I Samozwańca oraz Dymitra II Samozwańca. Pojawienie się samozwańców, podszywających się pod cudownie ocalałego syna Iwana IV Groźnego, carewicz Dymitra Iwanowicza, było możliwe dzięki specyficznemu wychowywaniu dzieci carskich. Prości ludzie nigdy ich nie widzieli, dlatego z łatwością można było się pod nie podszyć¹². Prawdziwy Dymitr zginął w Ugliczu, kiedy to podczas zabawy z rówieśnikami nożem bądź gwoździem podciął sobie tętnicę szyjną¹³. W wyniku „śledztwa uglickiego” pod kierunkiem Wasyla Szujskiego (przyszłego cara) wielu ludzi mogących mieć związek z tą sprawą skazano na śmierć oraz zesłano na Syberię.

Dymitr I Samozwaniec – zbiegły mnich klasztoru moskiewskiego Griszka Otriepiew¹⁴ – uzyskując w 1605 r. koronę carską, zadbał, by jego żona również została koronowana na carową. Maryna Mniszchówna nie zmieniła przy tym obrządku i pozostała katoliczką¹⁵. Przybyła

9 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 182.

10 W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, s. 15.

11 *Ibidem*, s. 16.

12 H. Łaszkiwicz, *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w Carstwie Moskiewskim pierwszych Romanowów*, Lublin 2007, s. 188–192.

13 Dymitr miał wówczas dziewięć lat, zob. D. Czerska, *Dymitr I Samozwaniec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 5–7; L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 184, 203–205.

14 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 214.

15 *Ibidem*, s. 218.

16 W. Kozłakow, *Maryna Mniszech*, Warszawa 2011, *passim*; L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 219.

17 W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992, s. 11.

18 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 226.

19 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 12.

20 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 236.

21 Istnieje teoria, że Marynę utopiono lub uduszono, zob. W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 12.

z obcego kraju carowa wzbudzała naturalny opór prawosławnego społeczeństwa. Również wprowadzanie polskich obyczajów i pojawienie się Polaków na Kremlu budziło sprzeciw. Próby przekształceń z brakiem poszanowania kultury i tradycji rosyjskich doprowadziły do zguby pierwszego samozwańca, którego zamordowano, po czym spalono, a jego prochy wystrzelono z armaty w kierunku zachodnim (Polski), skąd przybył. Jego żona i teść ocalili, zostali wywiezieni do Jarosławia nad Wołgą, gdyż spiskowcy nie chcieli wywoływać konfliktu z Rzeczpospolitą¹⁶.

Maryna Mniszkówna powróciła na scenę polityczną w 1607 r., gdy pojawił się Dymitr II Samozwaniec. Rozpoznała w nim swego cudownie ocalonego męża, chociaż ten nie był do niego w najmniejszym stopniu podobny¹⁷. Uczyniła to, pomimo iż wcześniej rzekła się tytułu carowej, a jej ojciec przysiągł, że nie będzie wchodził w żadne kontakty z nowym samozwańcem¹⁸. W 1610 r., dwa miesiące po śmierci Dymitra II Samozwańca, przyszedł na świat ich syn Iwan – potencjalny następca tronu¹⁹. Następnie Maryna Mniszkówna związała się z Kozakiem dońskim Iwanem Zaruckim, dążącym do zapewnienia tronu jej dziecku. Nadzieje okazały się płonne, zwłaszcza w 1613 r., kiedy nowym carem został Michał Romanow. Maryna i jej syn oraz Iwan Zarucki, siejący ze swoimi oddziałami postrach w całym kraju, udali się na południe, gdzie nad Morzem Kaspijskim, przy poparciu ze strony Persji, ludności nierosyjskiej i Kozaków, zamierzali stworzyć swoje księstwo²⁰. Plany te nie zostały zrealizowane, ponieważ Maryna i jej kochanek zostali schwytani. Zaruckiego wbito na pal, a Marynę uwięziono w Kołomnie, gdzie zmarła, natomiast jej niespełna czteroletni syn został publicznie powieszony w Moskwie²¹.

Postacią niezwykle intrygującą, chociaż cieszącą się małżeństwem bardzo krótko, była Agafia Gruszecka, kolejna Polka u boku rosyjskiego władcy. W 1680 r. odbył się jej ślub z carem Fiodorem III Romanowem, bratem Zofii Aleksiejewny. Z uwagi na zły stan zdrowia jego

panowanie nie trwało długo. Samo objęcie władzy zawdzięczał pomocy siostry Zofii i zdawał się być marionetką w rękach koterii dworskich walczących o władzę. Pierwszą próbą „wyrwania się” spod wpływów rodziny był właśnie ożenek z Agafią Gruszecką²². Polka zaciękała go strojem, tak odmiennym od tego noszonego przez Rosjanki, rozpuszczonymi publicznie włosami i urodą. Ślub odbył się z inicjatywy cara i wyglądał zupełnie inaczej niż tradycyjne ożenki carów rosyjskich, głównie dzięki wpływowi Agafii; ceremonia była bardzo skromna pod względem liczby uczestników. Za jej sprawą doszło także do wielu istotnych zmian w dotychczasowych zwyczajach mieszkańców państwa moskiewskiego. Car pod wpływem swej żony nakazał, by dezterterzy nadal nosili szaty przypominające kobiece na znak tchórzostwa²³. Agafia wprowadziła na Kreml wiele polskich obyczajów, pogłębiając panującą tam już modę na wszelkie nowinki kulturalne zachodniego sąsiada. Carowa uważała, że mężczyźni ostrzyżeni i ogoleni – wbrew dotychczasowej ruskiej tradycji – będą prezentowali się znacznie lepiej²⁴. Nie podobał się jej także zwyczaj przynoszenia do cerkwi własnych ikon. Agafia Gruszecka zmarła w 1681 r., kilka dni po urodzeniu syna Ilji, który przeżył tylko sześć dni²⁵. W lutym 1682 r. car Fiodor III ożenił się ponownie, tym razem z piętnastoletnią Marfą Apraskiną, z którą nie doczekał się już potomstwa. Jeszcze w kwietniu tego roku zmarł, pozostawiając otwartą kwestię następstwa tronu rosyjskiego.

Po śmierci Fiodora III ogromną rolę zaczęła odrywać jego siostra – Zofia Aleksiejewna, urodzona 17 (27) września 1657 r., jako szóste z kolei dziecko cara Aleksego Romanowa i jego pierwszej żony Marii Miłosławskiej; pierwszy ich syn carewicz Dymitr już nie żył w chwili narodzin Zofii, w przeciwieństwie do pozostałej czwórki: Eudoksji, Marii, Anny i Aleksego²⁶. Car Aleksy miał z Miłosławską łącznie 13 dzieci, w tym dwóch koronowanych – wspomnianego Fiodora III oraz Iwana V (obu chorowitych). Po śmierci Marii (1669) władca w 1671 r. ożenił się

22 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VII, т. 13, Москва 1991, s. 190. Według jednej z wersji Agafia została podsunięta Fiodorowi przez ludzi księcia Jerzego Dołgorukiego, zob. W.A. Serczyk, *Рочет владцов...*, s. 35.

23 W.A. Serczyk, *Рочет владцов...*, s. 36.

24 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 278.

25 W.A. Serczyk, *Пiotr I Великий*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 20.

26 Л. Хьюз, *Царевна Софья 1657–1704*, Санкт-Петербург 2001, s. 44.

27 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 33.

28 *Idem*, *Piotr I...*, s. 12.

29 Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 44.

30 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 278; W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 36.

31 W.A. Serczyk, *Kultura Rosji XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 20.

32 *Idem*, *Poczet władców...*, s. 45. Por. L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 292–293.

33 Kobieta, która przekroczyła mury klasztoru, nie mogła go opuścić już nigdy. Zofia była ambitna i żądna władzy – te przymioty zwiększały prawdopodobieństwo pobytu w monasterze.

34 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 45.

35 *Ibidem*, s. 46.

36 Szerzej o funkcjonowaniu strzelców moskiewskich oraz podnoszonych przez nich buntach w latach 80. XVII i na początku XVIII w. zob. K. Rędzia, *Strzelcy moskiewscy w latach 1550–1723* [b.m.] [b.r.].

powtórnie z Natalią Naryszkiną, starszą od Zofii zaledwie o pięć lat²⁷, z którą miał troje dzieci: Piotra I i dwie córki – Natalię oraz Teodorę²⁸. Do chwili obecnej zachowało się mało informacji o dzieciństwie Zofii, ona sama także nie zostawiła żadnych zapisków mówiących o jej pierwszych latach życia²⁹.

W pierwszej poł. XVII wieku, za panowania cara Aleksego Romanowa, na dworze carskim nastąpił spory rozkwit kultury polskiej, posługiwano się biegle polszczyzną, przywożono z Polski atłasy, jedwab oraz inne wykwintne materiały, a także meble³⁰. Ceniono polskich rzemieślników oraz malarzy. Nauczycielem carskich dzieci – zarówno Fiodora III, jak i Zofii – był wybitny poeta i dramaturg, absolwent Kolegium Kijowskiego i Akademii Wileńskiej, Symeon Połocki – aktywny w propagowaniu kultury polsko-łacińskiej³¹. Po śmierci cara Aleksego Romanowa, w 1676 r. na dworze utworzyły się dwa ugrupowania: Miłosławskich z Zofią i Fiodorem III na czele oraz Naryszkinów starających się o sukcesję dla małoletniego Piotra I. Podział w carskiej rodzinie pogłębił się jeszcze bardziej po śmierci Fiodora III, w 1682 r., gdy zwołano szybko sobór ziemski i obwołano Piotra carem, a jego matka objęła regencję³². Dwudziestopięcioletniej Zofii nie podobał się taki obrót sprawy. Mogła albo walczyć o władzę, wykorzystując wszystkie dostępne środki, albo pójść do klasztoru³³. Na pogrzebie brata, zanosząc się od płaczu, odegrała swoiste przedstawienie teatralne, którego świadkami byli mieszkańcy Moskwy. Okazywała ogromną rozpacz, krzyczała do ludu, że Fiodora otruto, a Iwana odsunięto bezprawnie od władzy, błagała zgromadzonych o pomoc dla nich, tak bardzo skrzywdzonych carskich dzieci³⁴. Zdecydowała się też na uknuć intrygi. Rozpuszczona została plotka, że brat carowej Natalii Iwan Naryszkin udusił Iwana³⁵. Strzelcy moskiewscy – najbardziej wartościowe pod względem bojowym oddziały wojska rosyjskiego³⁶ – dowiedziawszy się o tym, wkroczyli na Kreml z zamiarem ukarania Naryszkinów. Natalia, by zapobiec rozlewowi krwi, pokazała

im Iwana i Piotra całych i zdrowych³⁷. Nie powstrzymało to jednak zamieszek, w trakcie których zabity został książę Michał Dołgorukow, podjudzający, wyzywający i grożący zgromadzonym³⁸. Strzelcy wymusili koronację zarówno Piotra, jak i Iwana (na głowę drugiego po raz ostatni w historii Rosji włożono tradycyjną koronę carów – Czapkę Monomacha), a regencję objęła Zofia, odegrawszy wcześniej kolejną scenę, jakoby nie chciała władzy, ale uległa żądaniom strzelców³⁹.

Wśród strzelców znajdowało się wielu raskolników⁴⁰. Ośmieleni żądali równouprawnienia, a celem do tego prowadzącym miała być publiczna dysputa w obecności pułków strzeleckich. Jej termin wyznaczono na dwa dni przed koronacją carewiczów, jednak została odroczone. Zwłoka przyczyniła się do powstawania rozłamów w obozie strzeleckim, dało się słyszeć głosy, że to nie strzelcy, a duchowni powinni rozstrzygać kwestie wiary. W końcu 5 (15) lipca doszło do spotkania w Granowitej Pałacie – carskiej sali tronowej, gdzie odbywały się uczty i inne ważne uroczystości państwowe – delegacji starowierców z przedstawicielami nowego obrządku, w tym patriarchy moskiewskiego, oraz z carową Natalią i carównami: Zofią i Marfą, była również obecna Tatiana, siostra zmarłego cara Aleksego. Spór rozgorzał w najlepszej. Strzelcy zaczęli obrażać Zofię, sugerując, że powinna być w klasztorze, a nie zajmować się sprawami państwa. Obrażana śmiało przystąpiła do dyskusji, oznajmiając raskolnikom, że idąc tokiem ich rozumowania, wszyscy carowie rosyjscy, poczynawszy od jej ojca, są heretykami. Opowiedziawszy się za nowym obrządkiem, zagroziła abdykacją i wyjazdem całej carskiej rodziny z Moskwy⁴¹. Wśród strzelców zawrzało. Obrócili swój gniew przeciw starowiercom. Jednemu z nich, Nikicie Pustoswiatowi, dnia następnego ścięto głowę⁴².

Zofia zyskała władzę dzięki strzelcom i za ich sprawą mogła ją szybko stracić. Nieopatrznie mianowała na naczelnika bardzo ambitnego księcia Iwana Chowańskiego⁴³. Zofii nie podobały się plany ożenku syna

37 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 293.

38 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 46; por. L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 293.

39 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 47.

40 Za panowania cara Aleksego doszło do rozłamu w rosyjskim Kościele prawosławnym. Patriarcha Nikon chciał reformować Cerkiew, odrzucając tradycję rosyjską wypracowaną przez wieki, a przyjmując wzorce greckie. Część społeczeństwa opowiedziała się za starym obrządkiem. Szerzej zob. *ibidem*, s. 27–30; K. Chojnicka, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2001, *passim*. Por. H. Kowalska-Stus, *op.cit.*, s. 42.

41 W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 30.

42 Nikita Pustoswiat zginął w tym samym roku co protopop Awwakum, zob. L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, Warszawa 1996, s. 254–255; A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszawa 2004, s. 430–436.

43 Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, т. I, Санкт-Петербург 1858, s. 41.

44 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 48–49.

45 Szerzej zob. П. Бушкович, *Петр Великий. Борьба за власть (1671–1725)*, Санкт-Петербург 2009, s. 140–172; P. Krokosz, *Wasył Golicyn – niespełniony rosyjski reformator*, „Studia Historyczne” 2005, nr 1, s. 15–28.

46 Н.Г. Устрялов, *op.cit.*, т. II, Санкт-Петербург 1858, s. 31.

47 *Ibidem*.

48 Н.Г. Устрялов, *op.cit.*, т. I, приложения, пг X, s. 382–384.

księcia – Andrzeja – z jej siostrą Katarzyną. Poradziła sobie z tym problemem również po mistrzowsku. Początkowo okazywała mężczyźnie tylko jawną niechęć, by w odpowiednim momencie puścić plotkę o planowanym przez niego mordzie na carskiej rodzinie oraz wyższym duchowieństwie. Zofia bała się Chowańskiego, był w końcu dowódcą strzelców, przez co mógł poburyć ich przeciwko niej. Dlatego zmieniała ciągle miejsce pobytu i zdecydowała się rozprawić z Chowańskim na uroczystości z okazji swoich imienin. Nieświadomemu zagrożenia księciu przedstawiła sfałszowany plan przeprowadzenia rzekomej zbrodni przez niego. Natychmiast zapadł wyrok, który uskutecznilo bez zwłoki, dlatego że Zofia obawiała się zdemaskowania własnej osoby jako inspiratorki wcześniejszego buntu. Strzelcy w obawie przed nią przygotowywali się do kolejnego zrywu, do którego jednak nie doszło. Ku zaskoczeniu Zofii, oczekującej na planowany bunt w monasterze Troicko-Siergiejewskim, strzelcy przybyli z przeprosinami i złożyli jej przysięgę posłuszeństwa oraz zobowiązali się do odsunięcia od spraw państwowych⁴⁴.

W takich okolicznościach ambitna córka cara Aleksego Romanowa na kilka lat objęła władzę w Rosji, lecz potrzebowała kogoś, kto mógłby stać się dla niej oparciem i wesprzeć ją we wszystkich kwestiach polityki wewnętrznej i zagranicznej. Taką osobą okazał się Wasył Golicyn, jej doradca i kochanek⁴⁵. Najprawdopodobniej kierowały nim ambicje, a nie bezgraniczna miłość do Zofii, gdyż w tym czasie miał już żonę, dzieci i wnuki⁴⁶. W Moskwie krążyły plotki, że wysłał małżonkę za mury klasztoru (częsta praktyka w Rosji, kobieta, która weszła za mury klasztoru, nie mogła go opuścić, dawało to powód do rozwodu), żeby móc się ożenić z Zofią⁴⁷. Carówna i Golicyn wymieniali ze sobą liczną korespondencję, również w języku polskim. Zofia okazywała mu uczucia otwarcie, bez oglądania się na przyjęte wówczas konwenanse⁴⁸.

Sam Golicyn był wielkim zwolennikiem polskiej kultury. W jego bibliotece znajdowały się dzieła rzadkie,

wręcz nieosiągalne w ówczesnej Rosji, większość pochodziła z Europy Zachodniej, w tym również z Polski, bądź z polskiego przekładu. Na jego półce znalazł się między innymi, przetłumaczony na język rosyjski, egzemplarz dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej*, a także *Rękopiśmienna historia w języku polskim*, gramatyka języka polskiego i polska książka o królownie Magielonie⁴⁹. Golicyn był erudytą, dobrze wykształconym i obeznanym w sprawach polityki człowiekiem. Ze swoimi gośćmi, głównie cudzoziemskimi, prowadził dysputy niemal na każdy temat. Jego działania podyktowane były dążeniem do stworzenia warunków, by Rosja otworzyła się na wpływy kultury zachodniej⁵⁰. Takie kroki nie przysparzały mu popularności w społeczeństwie rosyjskim, nawet wśród jego własnego stronnictwa znajdowały się osoby mu wrogie ze względu na osiągniętą przez niego pozycję w państwie. Zazdrozczono mu, a zdobyte zaszczyty „kłuły w oczy” tkwiących w rosyjskim średniowieczu bojarów. Nie ma wątpliwości, iż kochanek Zofii chciał gruntownie zreformować państwo moskiewskie. Swoje projekty opierał na dokładnie przestudiowanych zasadach ustrojowych i systemach rządów państw europejskich⁵¹. Wśród jego planów było uwolnienie chłopstwa, najprawdopodobniej chłopów apanażowych, oraz oddanie im do własnego rozporządzania ziemi, za co mieli płacić podatek roczny, który zwiększałby dochody państwa o ponad połowę⁵².

Pomimo tylko formalnej regencji Zofia sprawowała władzę równą carom. Wiedziało jednak o tym tylko jej najbliższe otoczenie, nikt nie protestował, być może szemrano, że jest uzurpatorką i modlono się o przywrócenie norm mających obowiązywać, ale nikt oficjalnie się jej panowaniu nie sprzeciwił. Chłopcy nie interesowali się władzą, Iwan był upośledzony umysłowo, zaś Piotr – zbyt mały, by móc mieć realny wpływ na rządy. Specjalnie dla Zofii skonstruowano podwójny tron z dodatkowym siedzeniem z tyłu, z którego jednak można było ją dostrzec⁵³. Z przodu zaś zasiadali Iwan i Piotr. Zofia

49 W.A. Serczyk, *Kultura Rosji...*, s. 21.

50 *Ibidem*; P. Krokosz, *op.cit.*, s. 22–23.

51 W.A. Serczyk, *Kultura Rosji...*, s. 21.

52 *Ibidem*.

53 *Idem*, *Poczet władców...*, s. 50.

54 *Idem, Piotr I...*, s. 33.

55 *Ibidem*, s. 37.

56 *Traktat z Moskwą* [w:] *Volumina Legum*, t. VI, Petersburg 1860, s. 7. Por. *Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года (1676–1688)*, т. II, Санкт-Петербург 1830, nr 1186, s. 770–786 (dalej: ПСЗРИ). Szerzej o kwestiach związanych z zawarciem pokoju rosyjsko-polskiego z 1686 r. zob. К.А. Кочегаров, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Москва 2008. Drugim dyplomata, który w imieniu Rzeczypospolitej podpisał traktat, był kanclerz wielki litewski Marcjjan Ogiński.

57 J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763): Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001, s. 170–172.

58 ПСЗРИ, т. III, Санкт-Петербург 1830, nr 1346, s. 31–32; Н.Г. Устрялов, *op.cit.*, т. I, s. 243–244.

wydawała rozkazy, a chłopcy powtarzali za nią. Zaczęto rozpowszechniać jej portret w stroju koronacyjnym z napisem „Zofia Aleksiejewna, z łaski Bożej Najwspanialsza i Najpotężniejsza Wielka Pani Carówna”⁵⁴. To dobitnie świadczyło, że bez skrępowania używała carskiej tytułatury. Z czasem zniknęły wątpliwości, dlaczego Wasyl Golicyn związał się z nią. Jak zauważył prof. Władysław Serczyk, Zofia wraz z wiekiem robiła się coraz brzydsza: „Tymczasem lata biegly. Zofia zbrzydła tak bardzo, że nikt nie miał wątpliwości co do rzeczywistych intencji faworytów”⁵⁵.

W okresie regencji Zofii miały miejsce ważne wydarzenia na polu polityki zagranicznej. Dużym osiągnięciem jej rządów było zawarcie w 1686 r. z Rzeczpospolitą tzw. pokoju Grzymułtowskiego (nazwa pochodzi od nazwiska jednego z polskich sygnatariuszy traktatu – wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego)⁵⁶. Wieczny mir z Polską podpisano po trzyletnich rokowaniach, w których zasłużył się niewątpliwie Golicyn. Utrwalono w ten sposób warunki rozejmu w Andruszowie. Rosja zyskała lewobrzeżną Ukrainę, ziemię czernihowską i siewierską, Kijów oraz Smoleńszczyznę. Zobowiązała się też do wstąpienia do koalicji antytureckiej. Postanowienia zadowalały Moskwę, ponieważ obawiała się osamotnionego konfliktu z Turcją, a także napaści ze strony Rzeczypospolitej⁵⁷. Za jej regencji zostało również wysłane poselstwo do Chin. Nieuregulowana granica między tymi państwami była punktem spornym, walczyły o nią regularne wojska. Poselstwo osiągnęło zamierzony cel, w efekcie traktatu nerczyńskiego⁵⁸ uspokojono nastroje i uregulowano granicę, która została utrzymana aż do XIX wieku, jednak rezultaty rokowań osiągnięto już po obaleniu Zofii przez Piotra.

Do upadku Zofii w znacznym stopniu przyczyniły się błędy dowódcze Wasyla Golicyna podczas działań wojennych, bowiem Rosja zobowiązana koalicją antyturecką dwukrotnie wysłała swe wojsko na południe przeciwko Chanatowi Krymskiemu, który był wasalem Porty.

Nie o Turcję jednak chodziło, a o realizację planów przewrotu pałacowego. Pomyślne wyprawy ułatwiłyby Zofii drogę do oficjalnego samowładztwa, a także do małżeństwa z Golicynem, który został dowódcą wyprawy. Kochanek carowej był jednak wytrawnym dyplomatą, lecz nie dowódcą wojskowym. Pierwsza z wypraw zakończyła się klęską i wstydlivym odwrotem ze stepu, prowadzone przez niego wojsko nie dotarło nawet do Krymu. Druga wyprawa została lepiej przygotowana. Rosjanie dotarli do Perekopu, twierdzy na przesmyku łączącym Krym z lądem⁵⁹. Jednak nie zdecydowali się go szturmować, a Golicyn zarządził odwrót. Oficjalna propaganda władz rosyjskich, naturalnie za sprawą Zofii, głosiła pełen sukces. Wasyla Golicyna uroczystie powitano w Moskwie jako zwycięzcę⁶⁰. Emitowano okolicznościowe monety z okazji udanych wypraw, na których widniały podobizny Iwana i Piotra, a na odwrocie – Zofii⁶¹. Mimo porażek poniesionych w walce z Krymem carówna przystąpiła do przewrotu pałacowego⁶² – nie mogła dłużej być regentką. Jej bracia mieli już żony. Sama ożeniła Iwana z Praskowią Sałykową, zaś carowa Natalia Naryszkińska wydała Piotra za Eudoksję Łopuchinę. Obaj carowie z chwilą ślubu stawali się pełnoletni. Drugi z braci dowiedział się o planach Zofii i upatrując w nich zagrożenie, postanowił je udaremnić. Ponadto jej stronnicy zaczęli opowiadać się za Piotrem jako prawowitym następcą tronu, ale przede wszystkim za „graczem” będącym silniejszym w tej rozgrywce. Zofia próbowała rozmówić się z bratem, ale ten nie dopuścił jej nawet do siebie. Starła się też oprzeć jeszcze raz na strzelcach, co również zawiodło. Wasyl Golicyn, widząc bezsensowność oporu, pozostawił Zofię samą. Decyzją cara Piotra I i ludzi z jego otoczenia został pozbawiony majątku i wraz z rodziną zesłany na północ kraju. Natomiast Zofię miał czekać wieczny żywot za murami klasztorными⁶³.

We wrześniu 1689 r. wrota podmoskiewskiego klasztoru Nowodziewiczego na zawsze zamknęły się za kobietą, która za wszelką cenę chciała odmienić swoje

59 Н.Г. Устрялов, *op.cit.*, т. I, s. 190–243; *ibidem*, приложения, № VII, s. 346–356; № IX, s. 356–382; W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 52.

60 А.Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Москва 1990, s. 81–83.

61 Oprócz monet wybijano medale dla uczestników obu wypraw na Krym, zob. W.A. Serczyk, *Kultura Rosji...*, s. 14.

62 *Idem*, *Poczet władców...*, s. 55.

63 *Ibidem*, s. 56; А.Г. Брикнер, *op.cit.*, s. 102–103.

64 W.A. Serczyk, *Poczet władców...*, s. 55.

65 Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 304.

66 *Ibidem*, s. 307.

67 *Ibidem*, s. 308.

68 W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 87.

69 *Ibidem*, s. 88.

dotychczasowe życie⁶⁴. Zofia Aleksiejewna lubiła ten klasztor, często doń przychodziła na nabożeństwa, składała też duże datki. Teraz mogła zobaczyć z bardzo bliska to, co pochodziło z jej fundacji. W monasterze miała wiele swobody, pozwolono jej zabrać z sobą dawną niańkę – Marfę Wiaziemską, dwóch skarbników i dziewięć służek⁶⁵. Wzięła ze sobą również rzeczy osobiste oraz książki. Mimo pobytu w klasztorze nadal składała datki, nie tylko na przybytek, w którym mieszkała, ale również na inne monastery. Życie Zofii nie różniło się w dużej mierze od tego na Kremlu, gdzie również otaczały ją ikony. Różnica leżała w surowych zakazach, jakim musiała się podporządkować, i przymusowym zamknięciu. Kilka razy w roku odwiedzał ją współrządzący z Piotrem I car Iwan V, który zmarł 29 stycznia 1696 r.⁶⁶ Zdawać by się mogło, że brat był jej potrzebny tylko jako narzędzie w realizacji politycznych ambicji, jednak Zofia z całą pewnością była do niego bardzo przywiązana, zwłaszcza po kilkuletnim pobycie w zamknięciu.

Jeszcze kiedy Iwan żył, do Zofii zaczęły dochodzić wiadomości o niezadowoleniu ludu z poczynań Piotra I⁶⁷. Nie wiadomo, czy początkowo zamierzała przejąć władzę dla siebie, czy może dla Iwana, ale zdecydowała się działać, widząc szansę na zwycięstwo. Niezadowoleni strzelcy nawiązali kontakt z carówną Marfą, która udzieliła im informacji o chęci przejęcia władzy przez bojarów podczas nieobecności Piotra w kraju⁶⁸. W 1698 r. stołeczni strzelcy wygnani z Moskwy postanowili szukać sprzymierzeńców w innych pułkach strzeleckich stacjonujących w rejonie Wielkich Łuków celem rychłego wkroczenia do Rzeczypospolitej w razie niepomyślnego przebiegu elekcji u zachodniego sąsiada. Jednak po drodze list napisany przez Zofię, która apelowała do swych dawnych popleczników o wyruszenie na Moskwę i rozbięcie obozu pod klasztorem, w którym przebywała, został przechwycony⁶⁹. Rozpoczął się bunt strzelców, który stłumiono, zanim przebywający wówczas poza granicami kraju Piotr I, biorący udział w swoim pierwszym

wyjeździe na Zachód w składzie rosyjskiej misji dyplomatycznej zwanej Wielkim Poselstwem, zdążył powrócić do Moskwy. Car o wystąpieniu strzeleckim i próbie uwolnienia Zofii dowiedział się w Wiedniu, w chwili, kiedy zamierzał udać się do Wenecji⁷⁰. Niepokojące wieści zmusiły go do natychmiastowego przerwania podróży i powrotu do Moskwy. Pod Krakowem posłaniec zawiadomił monarchę o stłumieniu rebelii i ten opóźnił swój powrót, spotykając się wówczas z polskim władcą Augustem II Wettinem, aby omówić z nim kwestie dotyczące przyszłej wojny ze Szwecją. Piotr po chwilowym pobycie w Polsce wrócił do Moskwy, żeby osobiście nadzorować trwające śledztwo w sprawie buntu. Udało się do tego czasu ustalić, że strzelcy chcieli uwolnić Zofię i osadzić ją na tronie wraz z Wasylem Golicynem, jednak tylko chwilowo, do czasu, aż carewicz Aleksy, syn Piotra z pierwszego małżeństwa, będzie pełnoletni⁷¹. Początkowo nie wspominało się o liście Zofii czy jakimkolwiek jej zaangażowaniu w sprawę buntu, jednak jeden ze strzelców pod wpływem tortur złamał się. Przesłuchano również służące carówny, które wskazały każdego, kto był zamieszany w sprawę. Istniały przypuszczenia, że list Zofii nie był pierwszą próbą nawiązania kontaktu z pułkami strzeleckimi i że zaczęły się one już w 1697 r., kiedy to te jednostki stacjonowały pod monasterem⁷².

Piotr I za udział w buncie skazał ogromną liczbę ludzi na karę śmierci. Rozwagał ukaranie w ten sposób również starszej siostry, jednak zaniechał tego pomysłu. Przesłuchano Marfę i Zofię, które zaprzeczyły wszystkim zarzutom⁷³. Rozpoczęło się wykonywanie wyroków na skazanych. W pierwszym dniu rozprawy z buntownikami zabito, według niektórych świadków, 201 osób, według innych – 230. Kolejna egzekucja zakończyła się śmiercią 400 osób, a ułaskawieniem 100, przy czym ułaskawienie nie oznaczało puszczenia wolno, karę zamieniono na chłostę, obcięcie nosa i uszu, zesłanie i napiętnowanie. Następnie powieszono 144 ludzi i ścięto sześciu, a następnego dnia powieszono 205 osób, kolejnego dnia

70 Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 311.

71 W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 91.

72 *Ibidem*, s. 93.

73 Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 313.

74 W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 93–94.

75 *Idem*, *Poczet władców...*, s. 69.

76 *Idem*, *Piotr I...*, s. 94–95.

77 Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 317.

78 И.Г. Корб, *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом [w:] Рождение империи. Незвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, А. Либрман, С. Шокарев (ред.), Москва 1997, s. 56.

79 W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 95.

zamordowano 141. W najstraszniejszej kaźni zginęło tylko 109 osób, jednak nie ze względu na ilość zamordowanych, ale sposób zadania śmierci klasyfikuje się ją w ten sposób⁷⁴. W rolę katów zmuszeni byli wcielić się bojarzy, urzędnicy i carscy przyjaciele, żeby udowodnić swoją lojalność. Niektórzy z nich, tak jak ksiązę Borys Golicyn (krewny Wasyla Golicyna), nieumiejętnie posługiwali się katowskim toporem i tylko wydłużali męki skazanych. Egzekucje wykonywano również na duchowieństwie, ale odpowiadał za nie błazen carski, a nie kat⁷⁵. Skazanych również łamano kołem. Jednak z tych wszystkich kaźni i okrucieństw jedną mogła Zofia odczuć bardzo boleśnie. Przed klasztorem Nowodziewiczym, wprost pod oknami carówny, postawiono szubienice i powieszono na nich buntowników: trzech strzelców, którzy przyznali się do kontaktów z nią, tak by mogła dosięgnąć ich ciał ręką, dzierżyło supliki skierowane do niej⁷⁶. Na ten widok carówna załamała się na dobre i nigdy już nie wyszła z depresji.

W odniesieniu do sióstr, które zdecydowały się podnieść rękę na władzę, Piotr I miał inne plany niż przeprowadzenie egzekucji. Obie postrzyżono na mniszki – Zofia przyjęła imię Susanna⁷⁷. Zaostrzono jej rygor w monasterze Nowodziewiczym – pod jej celą na stałe postawiono posterunek wojskowy. Według Johanna Korba, sekretarza austriackiego poselstwa goszczącego wówczas w Rosji, klasztoru strzegł nawet cały pułk wojska⁷⁸. Carówna odwiedziny miała dozwolone tylko dwa razy w roku, bądź częściej – w przypadku choroby. Marfę, z zarzutem powiadomienia Zofii o przybyciu strzelców, odesłano jako mniszkę Małgorzatę do monasteru Uspieńskiego⁷⁹. To pozbawiło obie siostry jakiegokolwiek dalszego wpływu na politykę czy możliwości zorganizowania przewrotu. Zofia, mimo że już Susanna, nadal pozostawała carskim dzieckiem. Na jej utrzymanie w 1700 r. była przeznaczona zawrotna kwota ponad 5144 rubli⁸⁰, gdy dla porównania zagraniczny generał na usługach dostawał 3500 rubli, a szeregowy

żołnierz – 12 rubli rocznie. Po jej pobycie w klasztorze pozostały materialne świadectwa: rzeczy osobiste oraz tzw. „wkłady”, czyli przekazane przez nią kosztowności, naczynia i szaty liturgiczne. Zofia przeżyła w klasztorze ponad pięć lat. Zmarła, w wieku niespełna 47 lat, 3 (14) lipca 1704 r.⁸¹ Pochowano ją w soborze Smoleńskim – głównej świątyni klasztoru Nowodziewiczego⁸².

Zofia nie była ostatnią ambitną kobietą chcącą zasiąść na tronie. Jej następczyni, drugiej żonie Piotra I – Katarzynie I, a właściwie Marcie Skawrońskiej, będącej córką litewskiego chłopca, wdowie po szwedzkim żołnierzu, koronowanej z inicjatywy cara na carową⁸³, udało się objąć władzę po śmierci męża. Począwszy od niej, aż do Katarzyny II, można mówić o rządach kobiet w Rosji⁸⁴.

⁸⁰ Л. Хьюз, *op.cit.*, s. 321.

⁸¹ *Ibidem*, s. 322.

⁸² Szerzej o kwestiach dotyczących pochówku Zofii Aleksiejewnej zob. Т.А. Ананьева, *Икона с виршами из надгробия царицы Софьи* [w:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. XXII, Д.С. Лихачев (ред.), Москва-Ленинград 1966, s. 437–446.

⁸³ W.A. Serczyk, *Piotr I...*, s. 161–162.

⁸⁴ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2005, s. 358–466.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Volumina Legum, t. VI, Petersburg 1860.

Корб И.Г., *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом* [w:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.)*, А. Либерман, С. Шокарев (ред.), Москва 1997, s. 21–258.

Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года (1676–1688), т. II–III, Санкт-Петербург 1830.

Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. I, Санкт-Петербург 1858, приложения.

OPRACOWANIA

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszawa 2004.

Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983.

Chojnicka K., *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2001.

Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

Czerska D., *Dymitr I Samozwaniec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.

Gierowski J.A., *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763): Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001.

Gumilow L., *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, Warszawa 1996.

Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2005.

Kowalska-Stus H., *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007.

Kozłakow W., *Maryna Mniszech*, Warszawa 2011.

Krokosz P., *Wasyl Golicyn – niespełniony rosyjski reformator*, „Studia Historyczne” 2005, nr 1, s. 15–28.

Łaskiewicz H., *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w Carstwie Moskiewskim pierwszych Romanowów*, Lublin 2007.

Rędzia K., *Strzelcy moskiewscy w latach 1550–1723* [b.m.] [b.r.].

Serczyk W.A., *Iwan IV Groźny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1986.

Serczyk W.A., *Kultura Rosji XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.

- Serczyk W.A., *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Serczyk W.A., *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992.
- Ананьева Т.А., *Икона с вириями из надгробия царевны Софьи* [w:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. XXII, Д.С. Лихачев (ред.), Москва-Ленинград 1966, s. 437–446.
- Брикнер А.Г., *История Петра Великого*, Москва 1990.
- Бушкович П., *Петр Великий. Борьба за власть (1671–1725)*, Санкт-Петербург 2009.
- Кочегаров К.А., *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Москва 2008.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. VII, т. 13, Москва 1991.
- Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. I–II, Санкт-Петербург 1858.
- Хьюз Л., *Царевна Софья 1657–1704*, Санкт-Петербург 2001.
-